

The Use of Scientific Language in Persian Literary Research (Selected Works from the Book of the Year, 1981–1991)

**Mohammad Mehdi
Zamani**

PhD of Persian Language and Literature,
Faculty of Persian Literature and Foreign
Languages, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

Somayeh Aghababaei

Assistant Professor, Department of Persian
Language and Literature, Faculty of Persian
Literature and Foreign Languages, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran

Nematollah Iranzadeh*

Associate Professor, Department of Persian
Language and Literature, Faculty of Persian
Literature and Foreign Languages, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

Given the significance of Persian literary works in linguistic studies, examining scientific works authored to introduce or critique prominent Persian literary texts is of considerable importance. However, many of these works deviate from their main purpose—presenting major literary achievements—due to deficiencies in the application of the scientific register of Persian. The present study investigates the use of scientific language in works by Mo'ayyed

* Corresponding Author: iranzade@atu.ac.ir

How to Cite: Zamani, M. M., Aghababaei, S., & Iranzadeh, N. (2025). The Use of Scientific Language in Persian Literary Research (Selected Works from the Book of the Year, 1981–1991). *Language Science Studies*, 12(22), 39-80. doi: 10.22054/lis.2022.58014.1423.

Shirazi, Pournamdarian, Zarrinkoub, and Khorramshahi, all of which were awarded the Book of the Year of the Islamic Republic of Iran during the 1980s. The study seeks to answer the following question: *What deficiencies exist in the application of scientific language in Persian literary research?* By combining aspects of qualitative and quantitative research methods, the authors extracted errors directly from the works under study and identified their distribution. The analysis reveals recurrent features such as semantic deviation, historical deviation, stylistic deviation, parallelism, citation of literary texts to reinforce rhetorical effects, metaphor, metonymy, ambiguity, redundancy, and evaluative judgment.

1. Introduction

Persian literary works represent one of the most important dimensions of Iran's cultural and historical heritage. Thus, introducing these works to contemporary generations and to non-Persian audiences is of great significance. One crucial issue in this regard concerns the degree to which scientific works, aimed at studying and presenting major Persian literary texts, succeed in fulfilling this mission.

A review of authoritative sources in the field of Persian literary criticism shows that these works sometimes fail to achieve their intended purpose. One of the main reasons is the improper application of the scientific register in such texts. Deviations from the principles of scientific writing often disrupt communication between author and reader, leaving the intended meaning obscure. The present study focuses on the application of the scientific register of Persian in the selected winners of Book of the Year between 1981 and 1991.

2. Literature Review

No independent research has been conducted specifically on the application of scientific language in Persian literary studies. Nonetheless, several linguistic investigations have addressed the scientific register of Persian more broadly. For instance, Rafiei and Sahraei (2013) examined word-formation processes in scientific,

colloquial, and literary registers of Persian, and compared them with English. Razavian and Mobaraki (2013) studied the use of grammatical metaphor in scientific and literary language. Other relevant works include those by Zaryab Khoi (1984), Ashouri (2007), Bateni (1993), Haqshenas (1993), Davari Ardakani (1993), Shari‘at (1993), Farshidvard (1993), Shaghaghi (2005), and Chavoushi (2011). The lack of detailed studies on the use of scientific language in literary research, along with the importance of such studies for presenting Persian literary heritage to new generations and international audiences highlights the necessity of the present research.

3. Methodology

In this study, random passages from selected work were analyzed in terms of errors in the application of scientific language. Errors were extracted directly from the texts themselves rather than the predetermined categories. In this respect, the approach is qualitative. Random sampling, however, provided equal probability for selecting different sections, which resembles quantitative methodology. Coding and categorization of data were carried out inductively, following qualitative principles.

The process involved iterative data extraction and hypothesis modification until no contradictory evidence emerged—an approach consistent with concepts such as *theoretical saturation* and *analytic induction* in qualitative research (Flick, 2015). The integration of quantitative and qualitative methods was intended to minimize researcher bias in data selection, to provide numerical evidence of the prevalence of errors, and to account for less frequent yet significant types of errors. The four works awarded the Book of the Year title are: *A New Understanding of Sa‘di* (1983), *Symbol and Allegorical Stories in Persian Literature* (1989), *Sar-e Ney: Analytical and Comparative Study of the Masnavi* (1999), and *Hafez-Nameh* (2001).

It should be noted that identifying deficiencies in these works does not negate their overall scholarly value; rather, the study aims to shed light on the scientific register employed in these influential texts.

4. Discussion and Conclusion

The findings indicate that the works under scrutiny contain frequent deficiencies such as semantic deviation, historical deviation, stylistic deviation, parallelism, reliance on literary quotations to enhance rhetorical function, metaphor, metonymy, ambiguous expressions, redundancy, and evaluative judgment. Notably, in Pournamdarian (1989), metaphorical usage and evaluative judgment were absent.

Quantitative analysis shows: 45 of 83 sentences in Mo'ayyed Shirazi's work, 73 of 159 sentences in Pournamdarian's work, 342 of 377 sentences in Zarrinkoub's work, and 86 of 153 sentences in Khorramshahi's work contained such deficiencies.

These recurring features cannot be dismissed as minor or exceptional. Many of them strengthen the literary quality of the language, causing the texts to resemble literary rather than scientific works. At the same time, issues such as redundancy and ambiguous vocabulary hinder clarity and precision, which are essential in scientific writing. Consequently, while these works play a vital role in Persian literary scholarship, the identified deficiencies reveal the gap between scientific and literary registers in Persian academic discourse.

Keywords: scientific language, literary language, literary research, Persian literature, Book of the Year.

----- دو فصلنامه علمی علم زبان -----

دوره ۱۲، شماره ۲۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، ۳۹-۸۰

ls.atu.ac.ir

DOI: [10.22054/ls.2022.58014.1423](https://doi.org/10.22054/ls.2022.58014.1423)

کاربرد زبان علم در پژوهش‌های ادبی فارسی (آثار برگزیده از کتاب سال در سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰)

دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محمد مهدی زمانی

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

سمیه آقابابایی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

نعمت‌الله ایرانزاده *

چکیده

با توجه به اهمیت آثار ادبی فارسی در مطالعات زبان‌شناختی، مطالعه آثار علمی‌ای که برای معرفی یا نقد آثار ادبی فارسی برجسته تألیف شده‌اند، قابل توجه است. البته، این آثار علمی در موارد بسیاری به سبب اشکال در کاربرد گونه علمی زبان فارسی از هدف خود، یعنی شناساندن آثار ادبی مهم، دور شده‌اند. پژوهش حاضر به مطالعه کاربرد زبان علم در آثاری از مؤید شیرازی، پورنامداریان، زرین کوب و خرمشاهی می‌پردازد که به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی در سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰ انتخاب شدند. این پژوهش بر آن است که به این پرسش پاسخ دهد که چه اشکالاتی در کاربرد زبان علم در پژوهش‌های ادبی فارسی وجود دارد. بدین منظور، پژوهشگران با ترکیب جنبه‌هایی از روش تحقیق کیفی و کمی به استخراج اشکالات مختلف از خود این آثار می‌پردازند و گستره این موارد را نشان می‌دهند. بررسی این آثار نشان می‌دهد که ویژگی‌هایی چون قاعده کاهی معنایی، قاعده کاهی زمانی، قاعده کاهی سبکی، قاعده افزایی، نقل از متون ادبی برای تقویت نقش ادبی زبان، تشبیه، کنایه، واژه‌های مبهم، حشو و داوری ارزشی در این آثار مشاهده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: زبان علم، زبان ادب، پژوهش‌های ادبی، ادبیات فارسی، کتاب سال.

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی شماره ۹۶۱۱۶۲۲۳ و مورد حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور است.

* نویسنده مسئول: iranzade@atu.ac.ir

۱. مقدمه

به سبب آنکه آثار ادبی فارسی یکی از مهم‌ترین جنبه‌های تاریخی و فرهنگی ایران هستند، شناساندن این آثار به نسل معاصر و نیز، غیرایرانیان اهمیت بسیار دارد. از این رو، لازم است آن آثار علمی که می‌کوشند به پژوهش درباره آثار برجسته ادبی فارسی پردازند بررسی شوند و این پرسش مطرح شود که این آثار تا چه حد می‌توانند آثار ادبی برجسته را به مخاطبان مختلف، از جمله غیرایرانیان، بشناسانند. بررسی منابع معتبر تألیف شده در بخش نقد آثار ادبی برجسته فارسی نشان می‌دهد که این منابع در مواردی از هدف خود برای شناساندن این آثار بازمانده‌اند. یکی از علل اصلی این مسأله، اشکال در کاربرد گونه علمی زبان در این متون است. تخطی از اصول نگارش علمی در این آثار باعث شده است که انتقال پیام فرستنده به گیرنده با اختلال مواجه شود و مقصود او در بعضی موارد روشن نباشد. این پژوهش به بررسی کاربرد گونه علمی زبان فارسی در آثار برگزیده کتاب سال جمهوری اسلامی ایران در سال‌های بین ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰ می‌پردازد.

۲. چارچوب نظری

در ابتدا به تمایز میان زبان علم با زبان ادب و زبان خودکار^۱ پرداخته می‌شود. بنا به تعریف هلیدی^۲ (2004: 49)، زبان علم گونه‌ای زبانی است شامل «اشکال مختلف گفتمانی^۳ که در آن فعالیت علم‌ورزی صورت می‌گیرد»؛ به عبارت دیگر، زبان علم شامل «منابع معناسازی» است که برای کاربران زبان تولید متون درباره موضوعات علمی و تفسیر آنها را ممکن می‌سازد. در زبان علم پیام به نحوی انتقال داده می‌شود که بتوان درباره صحت و سقم گزاره‌ها داوری کرد. بنابراین، در گونه علمی کاربردهای مبهم و چندمعنا^۴ که امکان این داوری را مخدوش می‌کند، به کار نمی‌رود، اما در زبان ادب کاربردهای مبهم و چندمعنا بسامدی بالا دارد. چندمعناشدگی و ابهام سبب کاهش سرعت انتقال پیام می‌شود،

1. automatic language

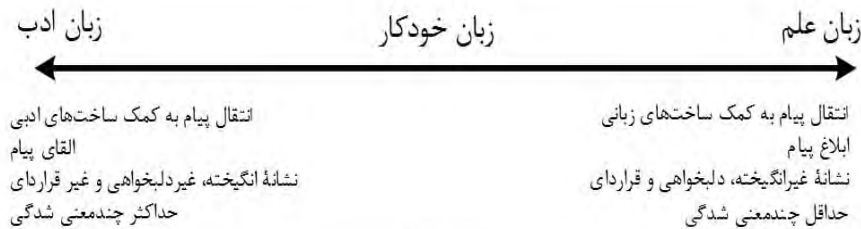
2. Halliday, M. A. K.

۱. «گفتمان» (discourse) در رویکرد هلیدی همان متن است که در بافت موقعیتی و بافت اجتماعی - فرهنگی در نظر گرفته و مطالعه می‌شود (Halliday & Webster, 2009: 247).

4. polysemic

زیرا زمینه را برای بازآفرینی و تأویل متن فراهم می‌کنند. اگر پیوستاری در نظر بگیریم که در یک سویه آن زبان علم و در سویه دیگر آن زبان ادب قرار دارد، زبان خودکار در میانه پیوستار قرار می‌گیرد (رفیعی و صحرايي، ۱۳۹۲: ۴۲).

نمودار ۱-۲. پیوستار زبان علم، زبان خودکار و زبان ادب

چنانکه در نمودار ۱-۲ مشاهده می‌شود، زبان علم به کمک ساخت‌های زبانی پیام را انتقال می‌دهد، درحالی‌که انتقال پیام در زبان ادب به کمک ساخت‌های ادبی صورت می‌گیرد. به علاوه، در زبان علم نشانه‌ها غیرانگیزه^۲ و دلبخواهی^۳ و قراردادی^۴ و در زبان ادب نشانه‌ها انگیزه^۵ و غیردلبخواهی^۶ و غیرقراردادی^۷ هستند. در زبان علم، شاهد حداقل چندمعناشدگی و در زبان ادب شاهد حداکثر چندمعناشدگی هستیم. زبان علم پیام را ابلاغ می‌کند، اما زبان ادب پیام را القا می‌کند (رفیعی و صحرايي، ۱۳۹۲: ۳۵-۳۶).

رفیعی و صحرايي (۱۳۹۲: ۳۳-۳۵) میان اثر زبانی و اثر ادبی براساس سه معیار ساختاری^۸، نقشی^۹ و نشانه‌شناختی^{۱۰} تمایز می‌نهند. براساس معیار ساختاری، آثار زبانی و آثار ادبی دارای ساخت‌هایی ویژه خود هستند. ساخت‌هایی مانند قواعد واجی، صرفی، نحوی، و معنایی ساخت‌های زبانی و ساخت‌هایی مانند عروض و قافیه، معانی و بیان

1. sign
2. unmotivated
3. arbitrary
4. conventional
5. motivated
6. non-arbitrary
7. non-conventional
8. structural
9. functional
10. semiotic

ساخت‌های ادبی هستند. براساس معیار نقشی، اثر زبانی به صورت مستقیم و صریح پیام خود را ابلاغ می‌کند و امکان تأویل آن به حداقل می‌رسد، اما در اثر ادبی، پیام به صورت غیرمستقیم با امکان تأویل بسیار به مخاطب القا می‌شود. براساس معیار نشانه‌شناختی، رابطه دال^۱ و مدلول^۲ در اثر زبانی رابطه‌ای دلبخواهی و قراردادی و ثابت است، اما در اثر ادبی کل نشانه زبانی به عنوان دالی در نظر گرفته می‌شود و مبتنی بر نوعی شباهت، مدلولی برای آن مطرح می‌شود. بنابراین، نشانه در چنین اثری انگيخته است. نشانه انگيخته نشانه‌ای است که در آن «رابطه دلالت^۳ بین دال و مدلول مبتنی بر نوعی دلیل یا مشابهت است» (رفیعی و صحرایی، ۱۳۹۲: ۳۵؛ برای توضیح بیشتر درباره انگیزش ر. ک. صفوی، ۱۳۸۷: ۲۵۳-۲۵۶). از جمله نظریاتی که زمینه‌ای برای تمایز زبان علم و زبان ادب فراهم می‌کند نظریه نقش‌های زبان یاکوبسن (۱۳۸۱) است. وی در مقاله «زبان‌شناسی و شعرشناسی» به شش رکن موجود در فرایند انتقال پیام اشاره کرده است. براساس این نظریه، انتقال پیام با وجود شش رکن فرستنده^۴، گیرنده^۵، موضوع^۶، مجرای ارتباطی^۷، پیام^۸ و رمزگان^۹ صورت می‌گیرد. اگر پیام به هر یک از این شش رکن معطوف شود، شاهد یکی از نقش‌های زبان هستیم. بنابراین، زبان (به ترتیب ارکان گفته شده) نقش عاطفی^{۱۰}، ترغیبی^{۱۱}، ارجاعی^{۱۲}، همدلی^{۱۳}، شعری^{۱۴} و فرازبانی^{۱۵} دارد. زبان ممکن است علاوه بر نقش اولیه نقش ثانویه نیز داشته باشد؛ برای نمونه، ممکن است علاوه بر نقش ارجاعی، نقش شعری هم داشته باشد.

-
1. signifier
 2. signified
 3. signification
 4. sender
 5. receiver
 6. context
 7. channel
 8. message
 9. code
 10. emotive
 11. conative
 12. referential
 13. phatic
 14. poetic
 15. metalinguistic

در متون علمی نقش ارجاعی نقش غالب است (رفیعی و صحرائی، ۱۳۹۲: ۲۲) و گاه ممکن است، با توجه به آنکه اثر به مطالعه زبان بپردازد، نقش فرازبانی نیز برجسته باشد. در چنین اثری زبان نقش شعری و همدلی ندارد. در پژوهش‌هایی که به تبیین آثار ادبی می‌پردازند، زبان نقش ارجاعی و فرازبانی دارد. اما گاه شاهد کاربردهایی هستیم که نقش شعری زبان را تقویت می‌کنند.

بسیاری از عوامل تقویت‌کننده نقش شعری زبان در متون ادبی را می‌توان براساس طبقه‌بندی لیچ دربارهٔ برجسته‌سازی^۱ در زبان ادب دسته‌بندی کرد. براساس نظریهٔ لیچ، قاعده‌گاهی^۲ و قاعده‌افزایی^۳ در زبان خودکار سبب می‌شود زبان از صورت به‌هنگار خارج شود و تبدیل به گونهٔ ادبی شود. لیچ قاعده‌گاهی‌ها را بدین ترتیب دسته‌بندی می‌کند (صفوی، ۱۳۹۰ ج ۱: ۵۳-۵۹):

۱. قاعده‌گاهی آوایی^۴ نادیده گرفتن قواعد آوایی حاکم بر زبان خودکار است. برای نمونه در بیت زیر در واژه «بایدت» قاعده‌گاهی آوایی رخ داده است.

ستودن نداند کس او را چو هست میان بندگی را ببايدت بست
(فردوسی، ۱۳۸۶ ج ۱: ۳)

۲. قاعده‌گاهی واژگانی^۵ ساختن لغات و ترکیبات جدید است. در بیت زیر واژه‌های «جان‌تر» و «درمان‌تر» نمونه‌ای برای قاعده‌گاهی معنایی‌اند.

عشق جان است، عشق تو جان‌تر لطف درمان و از تو درمان‌تر
(مولوی، ۱۳۸۸: ۶۱۹)

-
1. foregrounding
 2. deviation
 3. parallelism
 4. phonological deviation
 5. lexical deviation

۳. قاعده کاهی نحوی^۱ نادیده گرفتن قواعد نحوی حاکم بر زبان خود کار است. مانند بیت زیر که در واژه «رندان صبحوحی زدگان» قاعده کاهی نحوی رخ داده است.

به صفای دل رندان صبحوحی زدگان بس در بسته به مفتاح دعا بگشایند
(حافظ، ۱۳۸۲: ۳۳۰)

۴. قاعده کاهی معنایی^۲ همنشینی واژه‌ها بر اساس قواعد حاکم بر زبان هنجار است که تابع محدودیت‌های خاص خود است. یعنی وجود عناصر غیرمنطقی در شعر که مصادیق آن استعاره، متناقض‌نما، تشبیه، ایهام است. مانند عبارت «گیسوی چنگ» در بیت زیر.

گیسوی چنگ ببرید بمرگ می ناب تا حریفان همه خون از مژه‌ها بگشایند
(حافظ، ۱۳۸۲: ۳۳۰)

۵. قاعده کاهی نوشتاری^۳ به کار بردن شیوه‌ای در نوشتار که تغییری در تلفظ واژه ایجاد نکرده، اما مفهومی ثانوی بر مفهوم اصلی واژه می‌افزاید. در واژه «رود» از شعر مصدق، از قواعد نوشتاری تخطی شده است.

از روی نرده

خم شده

روی

ر

و

د

-
1. syntactic deviation
 2. semantic deviation
 3. graphological deviation

۶. قاعده کاهی سبکی^۱ استفاده از واژگان یا ساخت‌های نحوی گفتاری است؛ مانند عبارت‌های «تپاخورده» و «ناجور» در شعر زیر:

منم من سنگ تپاخورده رنجور
منم دشنام پست آفرینش نغمه ناجور

(اخوان ثالث، ۱۳۸۱: ۱۰۸)

۷. قاعده کاهی زمانی^۲ استفاده از واژه‌ها یا ساخت‌های غیرمتداول و مرده در زبان خودکار است. برای مثال، در شعر زیر از اخوان در فعل «برنیارد کرد» و واژه «را» این کاربرد به چشم می‌خورد.

کسی سر برنیارد کرد پاسخ گفتن و دیدار یاران را ...

(اخوان ثالث، ۱۳۸۱: ۱۰۷).

۸. قاعده کاهی گویشی^۳ وارد کردن ساخت‌هایی از گویشی غیر از زبان هنجار است. برای نمونه، نیما یوشیج در آثار خود این قاعده کاهی را به کار برده است (صفوی، ۱۳۹۰: ۵۸۵۳). واژه «داروگ» قاعده کاهی گویشی است.

قاصد روزان ابری، داروگ! کی می‌رسد باران؟

(نیما یوشیج، ۱۳۸۶: ۷۶۰).

قاعده‌افزایی براساس تکرار واحدهای سطوح مختلف زبان صورت می‌گیرد (صفوی، ۱۳۹۰: ج ۱: ۵۳). به عبارتی، برخلاف قاعده کاهی، قاعده‌افزایی انحراف از قواعد زبان هنجار نیست، بلکه مجموعه‌ای از شگردهایی است که از راه فرایند تکرار کلامی ایجاد می‌شود. لیچ بر این باور است که اعمال قواعدی اضافی بر قواعد زبان هنجار سبب ایجاد

1. stylistic deviation
2. historical deviation
3. dialectical deviation

قاعده‌افزایی می‌شود (صفوی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۶۷). برای نمونه می‌توان بیت زیر را مشاهده کرد.

اشک من رنگ شفق یافت ز بی‌مهری یار طالع بی‌شفقت بین که در این کار چه کرد
(حافظ، ۱۳۸۲: ۲۸۸)

در این بیت، با تکرار کمیت‌های هجایی خاص قاعده‌افزایی در سطح هجا ایجاد شده است. تمام بیت متشکل از کمیت‌های کوتاه + کوتاه + بلند + بلند (U - U -) است (در آغاز مصراع می‌توان کوتاه را تبدیل به بلند کرد و در پایان مصراع می‌توان یک یا چند هجا را حذف کرد). «شفق» و «شفقت» از یک سو و «یار» و «کار» تکرار در سطح واژه (تکرار ناقص)، نوع دیگری از قاعده‌افزایی، محسوب می‌شوند. در این بیت قاعده‌افزایی در سطح واج نیز مشاهده می‌شود؛ برای نمونه همخوان /S/ در این بیت تکرار می‌شود. با توجه آنچه گفته شد، به بررسی کاربرد زبان در برخی از آثار دانشگاهی در رشته زبان و ادبیات فارسی می‌پردازیم.

۳. پیشینه پژوهش

در آثار پیشین، پژوهشی به صورت مستقل درباره کاربرد گونه علمی زبان در پژوهش‌های ادبی صورت نگرفته است. البته پژوهش‌هایی زبان‌شناختی درباره گونه علمی زبان فارسی صورت گرفته است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به پژوهش رفیعی و صحرائی (۱۳۹۲) اشاره کرد که به مطالعه فرایندهای واژه‌سازی در سه گونه زبان علمی، محاوره‌ای و ادبی زبان فارسی پرداخته‌اند و این فرایندها را با زبان انگلیسی مقایسه می‌کنند. رضویان و مبارکی (۱۳۹۲) نیز، به بررسی کاربرد استعاره دستوری در زبان علم و زبان ادب پرداخته‌اند. از آثار دیگری که به مطالعه گونه علمی زبان فارسی پرداخته‌اند، می‌توان به آثار زریاب خویی (۱۳۶۳)، آشوری (۱۳۸۶)، باطنی (۱۳۷۲)، حق‌شناس (۱۳۷۲)، داوری آشتیانی (۱۳۷۲)، شریعت (۱۳۷۲)، فرشیدورد (۱۳۷۲)، و چاوشی (۱۳۹۰) اشاره کرد. نبود پژوهش‌های مستقلی که به تفصیل به کاربرد زبان علم در پژوهش‌های ادبی بپردازند، از

یک سو و اهمیت این پژوهش‌ها برای شناساندن آثار ادبی برجسته فارسی به مخاطبان نسل نوین و غیرایرانیان از سوی دیگر، ضرورت پژوهش‌هایی مانند پژوهش حاضر را نشان می‌دهد.

۴. روش

در این پژوهش بخشی از هر اثر، از حیث اشکالات کاربرد زبان علم به صورت تصادفی به‌عنوان نمونه پژوهش انتخاب شده است. اشکالات هر اثر، از خود آن اثر استخراج شده و بدین صورت نبوده است که از پیش اشکالاتی تعیین شده باشد. از این حیث، روش اتخاذ شده جنبه کیفی دارد. نمونه انتخاب شده همانند روش کمی به صورت تصادفی مشخص شده است، اما فرایند کدگذاری و طبقه‌بندی داده‌ها همانند روش کیفی براساس داده‌های استخراج شده است. براین اساس، با آغاز فرایند بررسی نمونه انتخاب شده و استخراج اولیه داده‌ها فرضیه‌ای شکل می‌گیرد؛ سپس با ادامه فرایند بررسی، این فرضیه اصلاح می‌شود. فرایند استخراج داده‌های جدید و اصلاح فرضیه تا زمانی ادامه می‌یابد که داده‌ای ناقص فرضیه به دست نیاید (دربارۀ «اشباع نظری»^۱ و «استقرای تحلیلی»^۲ در تحقیق کیفی ر. ک. فلیک، ۱۳۹۴). ترکیب دو روش کمی و کیفی به این سبب صورت گرفته است که اولاً، با نمونه‌گیری تصادفی، احتمالی یکسان برای انتخاب بخش‌های مختلف آثار بررسی شده وجود دارد و تأثیر پژوهشگر در گزینش داده‌های استخراج شده به حداقل می‌رسد. دوم، ارائه نظم‌های کمی توجه مخاطبان این پژوهش را به گستره اشکالات موجود در کاربرد زبان علم بیشتر جلب می‌کند و اهمیت مدعای این پژوهش درباره کاربرد زبان علم در مطالعات ادبی را مشخص می‌کند. سوم، با وارد کردن جنبه‌های کیفی تأثیر مفروضات پژوهشگر درباره وجود اشکال یا اشکالاتی خاص در متن کاهش می‌یابد و خود اثر مبنای داوری درباره آن است. چهارم، به اشکالاتی که از نظر کمی اهمیت برجسته‌ای ندارند (چون بسامدی پایین و گستره‌ای اندک دارند) نیز توجه می‌شود. البته، پژوهشگران

1. theoretical saturation
2. analytic induction

نهایتاً به اشکالاتی مشترک در همه یا اغلب آثار و اشکالاتی خاص یک اثر دست یافته‌اند. در این مقاله، تنها به اشکالات مشترک و فراگیر پرداخته شده است. چهار اثر برگزیده به‌عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی بدین قرارند: شناختی تازه از سعدی (مؤید شیرازی، ۱۳۶۳)، رمز و داستان‌های رمزی (پورنامداریان، ۱۳۶۸)، سرنی: نقد و شرحی تحلیلی و تطبیقی مثنوی (زرین کوب، ۱۳۷۸ [۱۳۶۸]) و حافظ‌نامه (خرمشاهی، ۱۳۸۰ [۱۳۶۶]). بررسی این آثار از حیث کاربرد زبان علم و احیاناً اذعان به وجود اشکالاتی در این آثار به‌هیچ‌وجه ارزش علمی این آثار را به‌صورت کلی نفی نمی‌کند. این پژوهش می‌کوشد کاربرد زبان علم در آثار علمی برگزیده رشته زبان و ادبیات فارسی را شناسایی و بررسی کند تا پژوهشگران این رشته آثار خود را بهتر از پیش صورت‌بندی کنند. نیز شایان یادآوری است که نشر ادبی این آثار می‌تواند موضوع پژوهش دیگری باشد.

۵. یافته‌ها

در این بخش انواع قاعده‌کاهی‌ها و قاعده‌افزایی‌ها بررسی شده است و در ادامه بسامد کاربرد هر یک به تفکیک ذکر شده است.

۱-۵. انواع قاعده‌کاهی

قاعده‌کاهی از جمله ابزارهایی است که متن را به سمت ادبی بودن سوق می‌دهد. میزان تأثیرگذاری هر نوع از قاعده‌ها در ادبی شدن متن می‌تواند متفاوت باشد. به‌عبارتی، قاعده‌کاهی معنایی از جمله مواردی است که بیشترین تأثیر را دارد.

۱-۱-۵. قاعده‌کاهی معنایی

در نمونه برگزیده از مؤید شیرازی (۱۳۶۲)، در ۱۷ جمله انواع مختلفی از قاعده‌کاهی معنایی به کار رفته است. در ۳ جمله ۲ مورد، در ۱ جمله ۳ مورد و در ۳ جمله ۴ مورد؛ مجموعاً ۳۱ بار قاعده‌کاهی معنایی در نمونه انتخاب شده مشاهده می‌شود (مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۰).

[آشنای سعدی] می‌بیند که بت بزرگش در هم می‌شکند و سیمرخ قاف
تخیلاتش، آسان آسان، همسفره کرکسان مردارخوار می‌گردد.

در این جمله «بت بزرگ» و نیز، «سیمرخ» جانشین «سعدی» یا «تصور از سعدی» و «کرکسان مردارخوار» جانشین «سارقان ادبی» شده است. این جانشینی و ترکیب واحدهای انتخاب شده در جمله سبب قاعده گاهی معنایی شده است. همنشینی «قاف» و «تخیلات» نیز قاعده گاهی معنایی محسوب می‌شود. این قبیل کاربردها موجب ایجاد ابهام در پیام و گُند شدن سرعت انتقال آن می‌شود.

در نمونه انتخاب شده از پورنامداریان (۱۳۶۸)، در ۱۳ جمله قاعده گاهی معنایی به کار رفته است؛ در ۸ جمله ۲ مورد و در ۱ جمله ۳ مورد؛ مجموعاً ۲۳ بار این نوع از قاعده گاهی به کار رفته است. برای نمونه:

روزبهان بقلی [...] سالها پیش از مولوی در شعله‌های عشقی الهی
می سوخت.

(پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۵)

عشق الهی [...] چون قلب تپنده‌ای خون گرم حیات در عروق تصوف جاری
کرد [...]

(پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۸۴)

در نمونه‌های ذکر شده، همنشینی «شعله» با «عشق»، «خون» با «حیات» و «عروق» با «تصوف» نمونه‌هایی از قاعده گاهی معنایی محسوب می‌شوند و کارکردشان ایجاد ادبیت در متن است. جمله نخست را می‌توان به این صورت، متناسب با کاربرست گونه علمی، بازنویسی کرد:

روزبهان بقلی [...] سالها پیش از مولوی در عشق الهی بود/ به خداوند عشق
می‌ورزید.

ممکن است گفته شود که این بازنویسی «شدت» عشق‌ورزی را از بین برده است. در پاسخ می‌توان گفت که به سبب ابهام ناشی از این استعاره، اولاً مشخص نیست که نویسنده این «شدت» را در نظر داشته است یا نه. ثانیاً، در زبان علمی خواننده باید بتواند، بدون نیاز به تأویل، به موضوعی که نویسنده به آن ارجاع می‌دهد به سریع‌ترین شکل ممکن دست یابد. حال ممکن است به سبب ذکر نشدن قید حالتی دال بر شدت عشق‌ورزی، بعضی خوانندگان در بازآفرینی متن این قید را در نظر بگیرند و بعضی آن را در نظر نگیرند. ثالثاً، می‌توان در بازنویسی ذکر شده قید «به شدت» را نیز افزود. متن بازنویسی شده واضح‌تر از متن اصلی است و درک آن، بدون نیاز به بازآفرینی، سریع‌تر صورت می‌گیرد.

در نمونه انتخاب شده از سرنی (زرین کوب، ۱۳۸۷) تشبیهات ادبی نیز مشاهده می‌شود. در بخش تحلیل شده، در ۲۵ جمله تشبیه ادبی به کار رفته است. در ۲ جمله ۲ تشبیه و در ۱ جمله ۶ تشبیه؛ مجموعاً ۳۲ بار تشبیه به کار رفته است. در نمونه انتخاب شده از زرین کوب (۱۳۷۸)، در ۴۷ جمله قاعده کاهی معنایی به کار رفته است. در ۱۲ جمله ۲ مورد، در ۲ جمله ۳ مورد و در ۲ جمله ۴ مورد؛ مجموعاً ۶۹ بار این نوع قاعده کاهی به کار رفته است. برای نمونه:

و معلوم است که شیخ راهدان چون جاده طریقت را به قدم مجاهده پیموده است، هرچند گردن در کمند جذبیده داشته است، باز از فراز و نشیب راه‌ها و رسم و راه منزل‌ها آگاه است.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۸۱۵)

همنشینی «جاده» با «طریقت» و «کمند» با «جذبیده» سبب قاعده کاهی معنایی شده است. انتخاب «راه» و «منزل» به جای «طریقت» و «مراحل» نیز موجب پدید آمدن این نوع قاعده کاهی می‌شود. این کاربردها صرفاً نقش ادبی زبان را تقویت کرده‌اند.

در ۱۶ جمله از نمونه انتخاب شده از خرمشاهی (۱۳۸۰) مواردی از قاعده کاهی معنایی مشاهده می‌شود. در ۴ جمله ۲ مورد و در ۳ جمله ۳ مورد؛ مجموعاً ۲۴ بار قاعده کاهی معنایی در بخش بررسی شده به کار رفته است. برای نمونه:

در یک کلام حافظ در جامه رند و رندی شخصیتی می‌سازد پادزهر تکلف و تقشف، پادزهر ریو و ریا و سراپا امیدوار و پاکباز [...] (خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۷)

همنشینی «جامه» با «رند و رندی»، «پادزهر» با «تکلف و تقشف» و «پادزهر» با «ریو و ریا» سبب ایجاد قاعده کاهی معنایی شده است.

۲-۱-۵. قاعده کاهی زمانی

کاربرد واژه‌ها یا ساخت‌های مرتبط با گونه‌های غیرمعاصر زبان فارسی سبب قاعده کاهی زمانی می‌شود که به این موارد کهن‌گرایی^۱ نیز گفته می‌شود. برای آنکه تشخیص کهن-گرایانه بودن واژه‌ها صرفاً متکی به دانش پژوهشگران نباشد و امکان خطا در داوری کاهش یابد، از فرهنگ بزرگ سخن (انوری، ۱۳۸۲) نیز استفاده شده است. بر این اساس، اگر برابر واژه یا کاربردی «قد.» (= قدیمی) نوشته شده باشد، آن واژه یا کاربرد به‌عنوان مصداق کهن‌گرایی مشخص شده است. همچنین، از منابعی مانند تاریخ زبان فارسی (خانلری، ۱۳۶۵) نیز در مورد کهن‌گرایانه بودن یا نبودن کاربردهای خاص بهره برده شده است. در نمونه انتخاب شده از مؤید شیرازی (۱۳۶۲)، در ۱۳ جمله قاعده کاهی زمانی به کار رفته است. در ۱ جمله ۲ مورد و در ۲ جمله ۳ مورد؛ مجموعاً ۱۸ مورد کهن‌گرایی مشاهده می‌شود. برای نمونه:

اما همین عاشق و آشنای سعدی را در گلستان، حالی دیگر است.

(مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۲۹)

آیا آلودگی و ابلهی امام مسجد تا به آنجا رسیده که بوریای شبستان را به بازار کشد و در میان جمع مأمومین ندای من یزید دردهد؟

(مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۱)

در متون کهن فارسی، گاه «را» به همراه فعل اسنادی به معنای «داشتن» به کار می‌رفته است (خانلری، ۱۳۶۵، ج ۳: ۳۹۵-۳۹۶). اگر جمله ذکر شده را با گونه زمانی معاصر بازنویسی کنیم چنین می‌شود:

اما همین عاشق و آشنای سعدی، در گلستان، حالی دیگر دارد.

در مثال دوم، ۳ کاربرد کهن گرایانه مشاهده می‌شود؛ کاربرد فعل مضارع التزامی «کشد» بدون تکواژ تصریفی ^۱ /be-/ «ب» (خانلری، ۱۳۶۵، ج ۲: ۳۱۱-۳۱۲)، واژه کهن «من یزید» (انوری، ۱۳۸۲: ذیل «من یزید») و فعل «درددهد» (انوری، ۱۳۸۲: ذیل «دردادن») این کاربردهای کهن گرایانه سبب تقویت نقش ادبی زبان می‌شود و به انتقال موضوع پیام یا کمکی نمی‌کند یا از سرعت انتقال آن می‌کاهد.

در ۲۳ جمله از نمونه انتخاب شده پورنامداریان (۱۳۸۶)، کهن گرایی در زبان مشاهده می‌شود. البته در ۴ جمله ۲ مورد کهن گرایی مشاهده می‌شود. مجموعاً، ۲۷ مورد کاربرد کهن گرایانه در متن وجود دارد. برای نمونه:

و بعد ابیاتی از مولوی در صفت این شراب می‌آورد.

(پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۷۵)

«صفت» در معنی «وصف» کاربردی کهن گرایانه است (ر. ک. انوری، ۱۳۸۲: ذیل «صفت»).

بنابراین آن وجود ... - که مولوی سلطان المعشوقین می‌خواندش و پس از فقدان در وجود خویشش کشف می‌کند [...]

(پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۸۰)

در این جمله به جای «او را [...] می‌خواند» و «او را در وجود خویشش کشف می‌کند» یا «در وجود خویشش کشفش می‌کند» با جابه‌جایی ضمیر «می‌خواندش» و «در وجود

خویشش» آمده است (دربارهٔ این کاربرد ضمیر در فارسی کهن ر. ک. خانلری، ۱۳۶۵. ج ۳: ۱۸۵-۱۸۶). این قبیل کاربردها صرفاً موجب تقویت نقش ادبی زبان شده‌اند. کاربردهایی چون «ابیاتی چند» (پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۷۵)، «غزل‌هایی چند» (۸۲)، و «رمزهایی چند» (۸۴) نیز کهن‌گرایانه‌اند (دربارهٔ چند ر. ک. خانلری، ۱۳۶۵، ج ۳: ۳۶۷). به جای این موارد، «چند بیت»، «چند غزل»، و «چند رمز» را می‌توان جایگزین کرد. در اثر زرین کوب (۱۳۷۸)، در ۱۸۲ جمله کاربردهای کهن‌گرایانه مشاهده می‌شود: در ۴۴ جمله ۲ مورد، در ۳۶ جمله ۳ مورد، در ۷ جمله ۵ مورد، در ۱۴ جمله ۴ مورد، در ۱ جمله ۷ مورد و در ۱ جمله دیگر نیز ۸ مورد. بسامد کاربرد کهن‌گرایی در این کتاب بسیار قابل توجه است که در ادامه چند مورد آن ذکر می‌شود:

اشتغال به این گونه دعوی‌ها را گویندهٔ مثنوی از مقولهٔ خراش ناخن فکرت
تلقی
می‌کند که [...] و جان را از سیر در اطوار کمال مانع می‌آید و [...] غالباً جز
مجرد الفاظ و عبارات هم حاصلی ندارد مشغول می‌کند.
(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۲۸)

«فکرت» به جای واژهٔ «فکر»، «مجرد الفاظ» در معنای «الفاظ صرف»، «اطوار کمال» در معنای «حالت‌های کمال»، «جان را مانع» در معنای «مانع جان» و «آمدن» در معنای «شدن» سبب کهن‌گرایی متن شده است (ر. ک. انوری، ۱۳۸۲: ذیل «فکرت»، «اطوار»، و «مجرد»؛ دربارهٔ «را» ر. ک. خانلری، ۱۳۶۵، ج ۳: ۳۹۱-۳۹۲؛ دربارهٔ «آمدن» ر. ک. خانلری، ۱۳۶۵، ج ۲: ۱۴۳-۱۴۴).

در حقیقت اشارت به صمیمیت و انسی دارد که عارف را به حق راه می‌نماید، و زاهد ترسکار و باحث مستغرق در چند و چون را بدان مقام راه نیست.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۲۶)

ذکر واژه‌های «اشارت» در معنای «اشاره»، «ترسکار» در معنای «پرهیزگار»، و «فلان را راه نیست» در معنای «فلان راه ندارد» کاربردهای کهن گرایانه‌اند (ر. ک. انوری: ذیل «اشارت»، «ترسکار» و «باحث»؛ درباره «را» ر. ک. خانلری، ۱۳۶۵، ج ۳: ۳۹۱-۳۹۲) که نقش ادبی زبان را تقویت می‌کنند.

در نمونه انتخاب‌شده از خرمشاهی (۱۳۸۰)، در ۶ جمله کاربردهای کهن گرایانه قابل مشاهده است. در ۱ جمله ۲ بار و در ۱ جمله ۳ بار؛ مجموعاً ۹ بار واژه‌های کهن گرایانه در متن به کار رفته است. برای نمونه:

... پادزهر تکلف و تقشف، پادزهر ریو و ریا و سراپا امیدوار و پاکباز [...]

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۷)

در این دو جمله، کاربرد واژه‌های «تقشف» در معنای «افراط در زهد» و «ریو» در معنای «حیله»، کاربردهایی کهن گرایانه محسوب می‌شوند (درباره واژه‌های ذکر شده ر. ک. انوری، ۱۳۸۲).

۵-۱-۳. قاعده کاهی سبکی

کاربرد واحدهایی از گونه محاوره‌ای یا عامیانه زبان در حین کار بست گونه علمی از دیگر مواردی است که در کتاب‌های بررسی شده می‌توان مشاهده کرد. معمولاً این کاربردها دارای معنای ضمنی هستند و برای درک مقصود نویسنده، بازآفرینی متن ضرورت دارد. این مسأله سبب مختل شدن یا کند شدن فرایند انتقال موضوع می‌شود. برای شناسایی کاربردهای مرتبط با گونه محاوره‌ای و عامیانه به فرهنگ بزرگ سخن (انوری، ۱۳۸۲) رجوع شده است. مواردی که در این فرهنگ با نشانه «گفتگو» و «عامیانه» مشخص شده‌اند در اینجا ذیل این طبقه قرار گرفته‌اند.

در نمونه انتخاب‌شده از مؤید شیرازی (۱۳۶۲) در ۲ جمله، کاربردهای مربوط به گونه محاوره‌ای یا عامیانه زبان فارسی مشاهده می‌شود:

آشنای سعدی گیج و گم است اما وحشترده نیست از در و پیکر کوچه‌ها
می داند که در محلی بیگانه راه گم نکرده است.

(مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۰)

[...] آن را به صورت مدیحه‌ای به ریش امیر انکیانو بسته باشد؟

(مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۴)

کاربرد «در و پیکر» (انوری، ۱۳۸۲: ذیل «در») و «به ریش کسی بستن» (انوری، ۱۳۸۲: ذیل «ریش») کاربردهایی مرتبط با گونه محاوره‌ای هستند.
قاعده کاهی سبکی ۲ بار در نمونه انتخاب شده از سرنی (زرین کوب، ۱۳۷۸) دیده می‌شود:

[...] معجزوب مطلق [...] با ارشاد و هدایت خلق سر و کاری ندارد، ...

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۱۵)

تازه توبه وقتی ناشی از جذبه نباشد درد طلب را در انسان بر نمی‌انگیزد.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۱۷)

«سر و کار» در معنای «ارتباط» و «تازه» در معنای «به‌علاوه» مربوط به گونه محاوره‌ای زبان فارسی است (انوری، ۱۳۸۲: ذیل «سروکار» و «تازه»).
در نمونه انتخاب شده از خرماهی (۱۳۸۰) در ۷ جمله قاعده کاهی سبکی مشاهده می‌شود که ۱ جمله دارای ۲ مورد از این کاربردهاست؛ مجموعاً ۸ مورد کاربرد مربوط به گونه محاوره‌ای و عامیانه در متن تحلیل شده وجود دارد. در ادامه این موارد بررسی می‌شود:

[...] رند را به معنای قدیمی‌اش که شخص لاابالی یک لاقبای آسمان جل و

در عین حال آزاده و گردنکش است.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۷)

در این جمله، «یک لاقبا» و «آسمان جل» در معنای «فقیر» کاربردهای محاوره‌ای هستند (ر. ک. انوری، ۱۳۸۲: ذیل «یک لاقبا» و «آسمان جل»).

۲-۵. قاعده‌افزایی

مقصود از قاعده‌افزایی هر نوع تکرار واحدهای سطوح مختلف زبان است (صفوی، ۱۳۹۰: ج ۱: ۱۷۵-۱۷۷). تکرار در سطوح مختلف (واج، تکواژ، واژه، گروه و جمله) نیز همانند صنایع دیگر، در زبان خودکار و زبان علم مشاهده می‌شود. گاه در مطالعات ادبی مواردی از تکرار دیده می‌شود که سبب آهنگین شدن و تقویت موسیقی کلام می‌شود. در کل نمونه انتخاب شده از اثر پورنامداریان (۱۳۶۸)، ۲ مورد از چنین کاربردهایی دیده می‌شود:

... شواهدی نیز برای بیان عشق ازلی و شراب باقی که از دست ساقی باقی
چشیده بود می‌آورد.

(پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۷۵)

... حتی مجذوبان نیز [...]، گاهی البته در بند نوشیدن و پوشیدن‌اند.

(پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۸۸)

کاربرد «باقی» که احتمالاً بار اول به معنی «باقی مانده» و بار دوم به معنی «پاینده» است (ر. ک. انوری، ۱۳۸۲: ذیل «باقی») و نیز، «ساقی» موجب قاعده‌افزایی در متن شده است و نقش شعری زبان را تقویت کرده است. همنشینی «نوشیدن» و «پوشیدن» نیز موجب قاعده‌افزایی زبان شده است.

در نمونه برگزیده از اثر زرین کوب (۱۳۷۸)، در ۲۷ جمله تکرار ادبی مشاهده می‌شود. در ۶ جمله ۲ مورد؛ در مجموع ۳۳ تکرار ادبی به کار رفته است که نمونه‌هایی از آن ذکر می‌شود:

درحقیقت صفای قلب اهل صیقل [...] را دوباره به زنگار وسوسه و خیال اهل مدرسه می آلوده‌اند.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۰۰)

حال او در قیاس با سالک عادی به حال طیار در قیاس با سیار می ماند.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۱۴)

در موارد ذکرشده کاربرد واژه‌های مشخص شده نقش ارجاعی زبان را تضعیف می کند. در مواردی، این کاربردها موجب عیوب دیگری نیز می شوند؛ برای نمونه در مورد اول، «اهل مدرسه» کاربرد کنایه ادبی است؛ یا در مورد آخر «طیار» کاربردی کهن گرایانه است. در نمونه انتخاب شده از خرمشاهی (۱۳۸۰) در ۱۱ جمله تکرار ادبی مشاهده می شود. برای نمونه:

دیوان حافظ [...]. فراتر از ادبیات است، نامه زندگی است، زندگی نامه ماست.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۶)

حافظ از آنجاکه نگرش ملامتی داشت [...] رند را [...] با خود هم پیمان و هم پیمانه کرد.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۷)

حافظ نه فقط به مسائل ادبی بلکه به مسائل ابدی نیز اعتنا دارد.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۳۰)

همنشینی موارد مشخص شده در این جملات قاعده افزایی است.

۳-۵. کاربردهای دیگر مغایر با اصول کاربست زبان علم

عدول از اصول کاربرد زبان در این آثار را فقط ذیل قاعده کاهی و قاعده افزایی نمی‌توان دسته‌بندی کرد. در ادامه موارد دیگری از عدول از این اصل ذکر می‌شود.

۳-۵-۱. نقل از متون ادبی با هدف تقویت نقش ادبی

نقل بخش‌هایی از متون ادبی اگر برای ذکر نمونه و کمک به اثبات یا تقویت مدعا باشد، منطبق با اصول کاربرد زبان علم است، اما اگر نقل این بخش‌ها صرفاً برای ایجاد ادبیت باشد و موجب تقویت نقش شعری زبان شود، تناسبی با زبان علم و اصل رسانگی^۱ ندارند. در نمونه انتخاب شده از اثر مؤید شیرازی (۱۳۶۲)، بخش‌هایی از متون ادبی نقل شده است. غرض از نقل این بخش‌ها این نبوده است که تحلیلی علمی از آنها به دست داده شود، بلکه صرفاً برای ایجاد ادبیت نقل شده است. برای نمونه، نویسنده در وصف خواننده آثار سعدی و سردرگمی او در مسأله امانت‌داری سعدی می‌گوید:

چه شب‌ها که «در این سیر گم می‌نشیند و حیرت آستینش را می‌گیرد که
برخیز»

(مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۰)

این جمله برگرفته از بیت سعدی در بوستان (۳: ۱۳۵۹) است. در موردی دیگر (مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۰)، بیتی از غزل سعدی (۱۳۱۶، ج ۴: ۱۸۵) تضمین شده است:

آشنای سعدی آرام می‌گیرد چشم‌ها را می‌بندد و شکر می‌گذارد که ...
کامم امروز بر آمد به مراد دل خویش.

در تمام نمونه انتخاب شده از اثر پورنامداریان (۱۳۶۸)، ۴ بار بخش‌هایی از متون ادبی نقل شده‌اند، صرفاً به قصد تقویت نقش ادبی زبان. نمونه‌ای از این کاربردها ذکر می‌شود:

و چون لحظه‌های محو مرزهای جدایی و غیبت فرامی‌رسد، شیر عشق پنجه
خونین می‌گشاید و دل عاشق تشنه خون می‌گردد [...] (پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۸۱)

نویسنده خود بیت را نیز در ادامه نقل می‌کند:

بار دگر شیر عشق پنجه خونین گشاد تشنه خون گشت باز این دل سگسار من

در نمونه انتخاب شده از اثر زرین کوب (۱۳۷۸)، در ۱۵ جمله اشاره‌هایی به متون ادبی دیده می‌شود که به لحاظ نگارش علمی ضرورتی ندارد؛ در ۱ جمله ۲ مورد و در ۱ جمله ۴ مورد؛ مجموعاً ۱۹ مورد نقل بخش‌هایی از متون ادبی با هدف تقویت نقش ادبی زبان در متن وجود دارد. اشاره به «خبر از راه و رسم منزل‌ها» با تفاوت‌های ظاهری اندک چند بار مشاهده می‌شود (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۰۳، ۷۰۸، ۷۱۴ و ۷۱۵):

به علاوه شرط تسلیم هم آن ست [...]، چرا که وی از رسم و راه منزل‌ها
باخبر نیست.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۰۸)

[...] باز از فراز و نشیب راه‌ها و رسم و راه منزل‌ها آگاه است.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۱۵)

در مورد نخست می‌توان گفت «از دشواری‌های راه باخبر نیست» و اگر ضرورت داشته باشد در متن یا حاشیه گفت «چنانکه حافظ هم به این نکته اشاره کرده است...». در نمونه انتخاب شده از حافظ‌نامه (خرمشاهی، ۱۳۸۰)، در ۱۲ جمله بخش‌هایی از متون ادبی برای تقویت نقش ادبی زبان نقل شده است. برای نمونه:

حتی اگر سرچشمه آب رکن آباد فروخشکد و گلگشت مصلا بیژمرد، ساقی
حافظ همچنان می باقی می پیماید و بزم او با نزهت گاه‌های جنت رضوان
هم چشمی می کند.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۶)

نویسنده در این جمله از بیتی از غزل حافظ (۱۳۸۲: ۱۹۶) استفاده کرده است. نقل
بخش‌هایی از غزل حافظ صرفاً برای تقویت نقش ادبی زبان بوده است و همین مسأله سبب
ایجاد ابهام، قاعده‌افزایی، قاعده‌کاهی زمانی و قاعده‌کاهی معنایی شده است.

* تشبیه

بسیاری از موارد قاعده‌کاهی معنایی از منظر بلاغت سنتی «تشبیه بلیغ» است، اما تشبیهاتی
وجود دارد که موجب تقویت نقش ادبی زبان می‌شوند، اما قاعده‌کاهی معنایی نیستند. در
۳ جمله از نمونه انتخاب شده از مؤید شیرازی (۱۳۶۲) تشبیه ادبی به کار رفته است. برای
نمونه:

ادبائی که از ذکر تأثر سعدی از شاعران عرب، چو بید بر سر ایمان خویش
می لرزند، و شور و شغب به راه می اندازند [...]

(مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۸)

سعدی [...]. گاه معانی تنزیل را چون نشته‌ای در پی و پیوند عبارات خود
جاری می‌سازد.

(مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۹)

در جمله اول «شاعران عرب» به «بید» تشبیه شده و در جمله دوم، «معانی تنزیل» به «نشته»
تشبیه شده است. ضمن آنکه تشبیه نخست کهن‌گرایانه و نیز نقل بخشی از بیت حافظ
(۱۳۶۲: ۵۶۸) است.

در نمونه انتخاب شده از پورنامدرایان (۱۳۶۸) در ۳ جمله تشبیه ادبی دیده می‌شود:

عشق الهی [...] چون قلب تپنده‌ای خون گرم حیات در عروق تصوف جاری
کرد [...]

(پورنامدرایان، ۱۳۶۸: ۸۴)

لذا آن معانی معقول را در محسوسات مناسب که به منزله سایه‌های آن عالم
است بیان می‌کنند: [...]

(پورنامدرایان، ۱۳۶۸: ۸۷)

در جمله نخست، «عشق الهی» به «قلب تپنده» و در جمله دوم، «معانی معقول» به
«سایه‌های آن عالم» تشبیه شده است.

در ۱ جمله از نمونه انتخاب شده از سرنی (زرین کوب، ۱۳۷۸) تشبیه ادبی مشاهده
می‌شود:

حقیقت لب شریعت محسوب است و حکم مغز بادامی را دارد که شریعت
قشر آن است.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۲۱)

در این جمله، «حقیقت» به «مغز بادام» تشبیه شده است.

در ۴ جمله از اثر خرمشاهی (۱۳۸۰) تشبیه ادبی مشاهده می‌شود. دو نمونه از این موارد
ذکر می‌شود:

شادمانگی و شادکنندگی شعر حافظ مانند آفتاب از در و دیوار دیوانش
می‌تابد.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۹)

بخش‌های مشخص شده از این جمله دربرگیرنده تشبیه ادبی است و سبب تقویت نقش
ادبی زبان شده است.

* کنایه

در اینجا به کنایه‌هایی می‌پردازیم که در زبان خودکار و زبان علم کاربرد ندارند و بیشتر در گونه ادبی زبان مشاهده می‌شوند. این کنایه‌ها گاه موجب قاعده‌کاهی زمانی، قاعده‌کاهی سبکی، ابهام، یا ایدئولوژیک شدن زبان می‌شوند. این کنایه‌ها گاه سبب پدید آمدن داوری ارزشی درباره شخصیت‌ها و موضوعات مختلف می‌شوند. در اثر مؤید شیرازی (۱۳۶۲)، ۱۷ جمله از ۸۳ جمله، دارای کنایه‌های ادبی است؛ در ۳ جمله از این ۱۷ جمله ۲ کنایه و در ۱ جمله ۴ کنایه وجود دارد؛ مجموعاً ۲۳ بار کنایه به کار رفته است. برای نمونه:

[آشنای سعدی] به نقادی برمی‌خورد، نقادی راستین، از آنها که خدای
صراحت را پرستش می‌کنند و هر جا پای می‌گذارند، شیطان ابهام از دم
گرمشان می‌سوزد.

در این جمله ۴ کنایه مشاهده می‌شود. «نقاد» ظاهراً به شخصی خاص اشاره می‌کند، اما این شخص چنانکه نگارش علمی اقتضا می‌کند، معرفی نمی‌شود، بلکه با معرفی اوصاف او خواننده در تعلیقی قرار می‌گیرد که خاص نگارش ادبی است. «پرستش خدای صراحت» کنایه از «همیشه صریح بودن» است. «هرجا پا گذاشتن» نقاد کنایه از «پرداختن به هر موضوع» است و «سوختن از دم گرم» کنایه است از «از میان بردن تأثیر سخن». تعداد کنایات ادبی در اثر پورنامداریان (۱۳۶۸) نسبت به آثار دیگر بسیار کم است؛ در نمونه انتخاب شده از این کتاب، ۵ جمله دارای کنایه وجود دارد که در ۱ جمله ۲ کنایه به کار رفته است. مجموعاً ۶ کنایه در متن به کار رفته است. برای نمونه:

[...] خون جوشش و حیات، در عروق آنها از التهاب و حرکت و گرمی به
سکون و سردی گراییده است.

(پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۸۹)

در این جمله، عبارت «خون جوشش و حیات در عروق آنها به سکون و سردی گراییده است» کنایه‌ای ادبی است و جانشین جمله «مرده است» شده است. این کنایه صرفاً موجب تقویت نقش ادبی زبان شده است.

بدون شك شاعرانی [...] از مستی شورانگیز عشقی عرفانی خونشان در جوش بوده است [...]

(پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۸۹)

تعبیر «خونشان در جوش بوده است» نیز، کنایه‌ای ادبی و جانشین جمله «در هیجان بوده‌اند» یا جملاتی مشابه این است.

در اثر زرین کوب (۱۳۷۸) از ۳۷۷ جمله، ۲۱ جمله دارای کنایه‌های ادبی است؛ در ۱ جمله ۵ کنایه و در ۶ جمله ۲ کنایه، مجموعاً ۳۱ مورد کنایه در متن دیده می‌شود. از نمونه‌های کاربرد کنایه که سبب تقویت نقش ادبی زبان شده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

هرچند گردن در کمند جذبه داشته است، [...]

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۲۸)

در این نمونه نیز، عبارت کنایی «گردن در کمند جذبه داشتن» به جای عبارتی چون «تسلیم و مطیع بودن» آمده است. *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

قضا بر سبلت او خنده زد.

(زرین کوب، م ۱۳۷۸: ۷۲۸)

عبارت «بر سبلت او خنده زد» کنایه‌ای ادبی است که نویسنده آن را جایگزین عبارت «تمسخر کردن کسی» ساخته است. در ۶ جمله از نمونه انتخاب شده از خرمشاهی (۱۳۸۰) کنایه به کار رفته است. در ۳ جمله ۲ کنایه وجود دارد؛ مجموعاً ۹ بار کنایه در این بخش به کار رفته است. برای نمونه:

حافظ [...] رند را [...] از صف نعال بیرون کشید و با خود هم پیمان و هم -
پیمانه کرد.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۷)

«از صف نعال بیرون کشیدن» کنایه از «خارج کردن از فرومرتبگی» است. این کنایه کهن گرایانه سبب تقویت نقش ادبی زبان می‌شود. «با خود هم پیمان و هم پیمانه کردن» احتمالاً کنایه از «همراه کردن» است. این کنایه مفهومی مبهم دارد و روشن نیست که مقصود نویسنده از آن چیست؛ به علاوه، حاوی تکراری ادبی نیز هست که نقش ادبی زبان را تقویت می‌کند.

۵-۳-۲. واژه‌های مبهم

واژه‌های مبهم آن دسته از واژگانی هستند که معیاری عینی برای آنها ارائه نمی‌شود، مثل بسیاری از مواردی که شعر شاعری «زیبا»، «دقیق»، «شیرین» و مانند اینها خوانده می‌شود. در نمونه انتخاب شده از اثر مؤید شیرازی (۱۳۶۲) در ۶ جمله کاربرد واژه‌های مبهم دیده می‌شود. در ۱ جمله ۳ مورد و در ۱ جمله ۶ مورد؛ بدین ترتیب، ۱۳ مورد از چنین اشکالی در متن مشاهده می‌شود. در نمونه زیر ۶ مورد مشاهده می‌شود (مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۹):

- شاعر و نقاد و سخنور عربی‌دان همیشه بهترین تمثیل، فنی‌ترین استعاره، زیباترین تشبیه، کامل‌ترین تصویر، گویاترین عبارت و سخته‌ترین ترکیب را در قرآن جسته است.

این جمله توصیفی است از جنبه‌های مختلف قرآن بدون آنکه برای این توصیفات معیاری ارائه شود. معیار «بهترین تمثیل»، «فنی‌ترین استعاره»، «کامل‌ترین تصویر» و موارد دیگر چیست؟

در تمام نمونه انتخاب شده از اثر پورنامداریان (۱۳۶۸)، فقط ۱ بار واژه مبهم به کار رفته است که این مورد در اینجا ذکر می‌شود (پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۸۴):

عشق الهی که [...] در ابتدا به صورت رازونیزهای ساده و صمیمانه رابعه
عدویه [...] خطاب به خداوند ظاهر شد [...].

در مورد «ساده» بودن «رازونیا» می‌توان گفت احتمالاً منظور نویسنده آن است که فاقد اصطلاحات و اشارات پیچیده صوفیانه است، اما معیار «صمیمانه» بودن آن مشخص نیست. در نمونه انتخاب شده از اثر زرین کوب (۱۳۷۸)، در ۷ جمله کاربرد واژه‌های مبهم دیده می‌شود. برای نمونه:

این معانی به الهیات صوفی که در مثنوی انعکاس دارد به طور بارزی رنگ
صمیمانه می‌دهد.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۲۴)

خود شیخ در تقریر این مذهب [...] تدقیقات لطیف کرده است.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۳۶)

«صمیمانه» بودن «الهیات» و نیز، «لطیف» بودن «تدقیقات» اموری هستند که معیارهایی عینی برای شناسایی آنها وجود ندارد؛ بنابراین، نمی‌توان دربارهٔ صحت و سقم آنها داوری کرد.

در نمونه انتخاب شده از خرمشاهی (۱۳۸۰)، در ۱۷ جمله واژه‌های مبهم می‌توان یافت. در ۴ جمله ۲ بار، در ۲ جمله ۳ بار و در ۱ جمله ۴ بار. در مجموع، ۲۸ بار واژه مبهم به کار رفته است. برای نمونه:

صورت ظاهر غزل‌های آبدار و ایهام‌پرورد خواجه و آب و رنگ آنها
همانند غزل حافظ است.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۳)

بعضی شاعران هم از بس به ادبیات می‌پردازند از لفظ و فخامت لفظ اسطوره
می‌سازند نظیر خاقانی و کمال‌الدین اصفهانی، بعضی هم معماهای موزون
می‌سرایند و رسالت هنر را در مضمون تراشی‌های دور از ذهن می‌دانند.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۶)

در جمله اول، مقصود از واژه‌های «آبدار» و «آب و رنگ» در ارتباط با «غزل» روشن نیست. «فخامت» در همنشینی با «لفظ» و نیز «معماهای موزون» و «مضمون تراشی» همین وضعیت را دارند. دو مورد اخیر داوری ارزشی منفی نویسنده درباره شعر سبک هندی است.

۵-۳-۳. حشو

مقصود از حشو آن دسته از کاربردهایی است که در آن دو واحد زبان در کنار هم قرار می‌گیرند و هر دو تقریباً معنایی یکسان دارند و می‌توان یکی را حذف کرد، بدون آنکه در انتقال موضوع خللی ایجاد شود. حشو فرایند انتقال موضوع را کند می‌کند. در نمونه انتخاب شده از مؤید شیرازی (۱۳۶۲)، در ۱۳ جمله حشو دیده می‌شود. در ۳ جمله ۲ مورد و در ۱ جمله ۳ مورد؛ یعنی مجموعاً ۱۸ مورد کاربرد حشو در متن مشاهده می‌شود. برای نمونه (مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۳۰):

جرأت و جسارت ندارد که جمله را تمام کند.

به تحقیق و تفحص در آثار استاد و نقد خرده‌گیران سخنش می‌پردازد.

مگر این بیت مضمونی حکمی و موعظه‌آمیز ندارد؟

در همه این جملات، می‌توان واژه دوم را حذف کرد، بدون آنکه خللی در انتقال معنا ایجاد شود.

در کل نمونه انتخاب شده از اثر پورنامداریان (۱۳۶۸)، در ۴۶ جمله کاربرد حشو دیده می‌شود. در ۷ جمله ۲ مورد، در ۵ جمله ۳ مورد، در ۲ جمله ۴ مورد و در ۱ جمله ۶ مورد. مجموعاً ۷۴ بار کاربرد موارد حشوآمیز در متن دیده می‌شود. نمونه‌ای (پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۸۱) از این کاربردها در اینجا نقل می‌شود:

در کتاب فیه مافیه، و در شرایط آگاهی و هشیاری، برای اینکه تصویری از لحظه فنا و استغراق را در حد فهم مخاطبان قرار دهد، [...] چون مرده‌ای در

کف غسال از هر گونه جنبش و حرکت بازمی ماند؛ چون مخاطبی جز خود در نظر نیست، نه توضیح و تفسیری مطرح می شود [...] .

هیچ دو واژه ای که کاملاً هم معنا باشند در زبان نیست، اما آنچه در این جستار «حشو» خوانده می شود، بدون پرداختن به کارکرد بلاغی حشو یا اقسام آن، آن دسته از کاربردهایی است که می توان یکی از واژه ها، گروه ها، یا بندها را از جمله حذف کرد به سبب آنکه واژه، گروه، یا بند دیگری معنایی بسیار نزدیک با آن دارد. واژه هایی چون «توضیح» و «تفسیر» در فرهنگ های لغت تفاوت های معنایی دارند، اما در بافت این متن به نحوی به کار رفته اند که دارای معنایی یکسان هستند. «فنا» و «استغراق» در فرهنگ اصطلاحات صوفیه معنای متفاوتی دارند، اما در این متن می توان یکی را حذف کرد. در نمونه انتخاب شده از زرین کوب (۱۳۷۸)، در ۱۶۷ جمله حشو دیده می شود. در ۵۶ جمله ۲ مورد، در ۲۰ جمله ۳ مورد، در ۱۴ جمله ۴ مورد و در ۳ جمله ۶ مورد؛ مجموعاً ۳۲۰ مورد کاربرد حشو در متن مشاهده می شود. برای نمونه:

وقتی مولانا در مثنوی از کسانی که حرف درویشان و نکته عارفان را بر خود می بندند انتقاد می کند، بدون شک نظر به اشخاص معلوم معین ندارد و با این تعریض ها می خواهد مخاطب را به وجود دام ها و فریب هایی که در راه هر طالب عاشق هست متوجه نماید.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۰۰)

در نمونه انتخاب شده از خرماشاهی (۱۳۸۰) در ۳۳ جمله کاربردهای حشو آمیز مشاهده می شود. در ۴ جمله ۲ بار؛ یعنی در مجموع ۳۷ بار حشو در متن بررسی شده به کار رفته است. در ادامه چند نمونه ذکر می شود:

حافظ در جامه رند و رندی شخصیتی می سازد پادزهر تکلف و تقشف،

پادزهر ریو و ریا و سراپا امیدوار و پاکباز [...]

(خرماشاهی، ۱۳۸۰: ۲۷)

لذا بی آرام می شود و امن و آرام دروغین مدعیان را بر باد می دهد و نقاب -
های تزویر و ریا را می درد.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۳۱)

۵-۳-۴. داوری ارزشی

مقصود از داوری ارزشی کاربردهایی است که در آن نویسنده بدون آنکه دلیلی ذکر کند، از شخصیت، اثر، یا اندیشه ای دفاع می کند یا آن را تخطئه می کند. این قبیل داوری ها با هدف پژوهش علمی که پژوهشی بی طرف درباره موضوع مورد بحث است، مغایرت دارد (ر. ک. سروش، ۱۳۷۳: ۴۹-۵۵؛ سروش، ۱۳۶۸). این داوری ها گاه موضع گیری ایدئولوژیک نویسنده را در تحقیقی نشان می دهد که بنای آن بر چنین موضع گیری ای نیست. بلومفیلد^۱ (1935: 502-503) بر این نکته تأکید می کند که علم عینی است و جنبه درونی و ذهنی نویسنده در متن علمی جایی ندارد.

در بعضی رویکردهای مطالعاتی مانند تحلیل گفتمان انتقادی^۲ محقق به سود گروه های تحت تبعیض موضع می گیرد (ر. ک. یورگنسن و فیلیس، ۱۳۹۲: ۱۱۴-۱۱۵؛ Fairclough, 2010: 11). اما این موضع گیری با آنچه در پژوهش های ادبی مشاهده می شود متفاوت است. از همین رو، می بینیم که مطالعه دقیق متون زبانی بدون آنکه گرایش ایدئولوژیک محقق در آن تأثیر بگذارد، در پژوهش های این حوزه مشاهده می شود (ر. ک. Bloor & Bloor, 2018). حتی محقق گاه با خودافشاگری نشان می دهد که ممکن است هویت او در تحلیلش تأثیر گذاشته باشد (برای نمونه، ر. ک. Flowerdew, 2018: 175).

در ۸ جمله از نمونه انتخاب شده از مؤید شیرازی (۱۳۶۲) می توان داوری ارزشی مشاهده کرد. در ۱ جمله ۲ مورد، در ۱ جمله ۳ مورد و در ۱ جمله ۴ مورد. در مجموع، ۱۴ بار چنین توصیفاتی در متن مشاهده می شود. برای نمونه (مؤید شیرازی، ۱۳۶۲: ۲۹):

1. Bloomfield, L.

2. Critical Discourse Analysis (CDA)

این سعدی است که [...] چنین بی‌روی‌وریا لب به سخن می‌گشاید و آن‌گاه با شجاعتی که نتیجه این امانت روحی و استغنائی طبع است به حماسه می‌پردازد.

نویسنده همانند کسی که شیفته سعدی است سخن گفته است. این قبیل کاربردها ممکن است مانع از داوری منصفانه و عینی درباره موضوع پژوهش شود. مخصوصاً چون هدف از این بخش از اثر مؤید شیرازی بررسی آن است که آیا سعدی واقعاً به سرقت ادبی از آثار پیشینیان دست زده است یا خیر و ممکن است خواننده این شیفتگی را مانع از داوری منصفانه بداند.

در ۳ جمله از نمونه انتخاب شده از اثر زرین کوب (۱۳۷۸) داوری ارزشی مشاهده می‌شود. برای نمونه:

ملحد دهری که حدوث عالم را انکار می‌کند به این حجت می‌خواهد خود را از قید شریعت که حدود و احکام الهی را بر وی الزام می‌کند آزاد نماید، اما دعوی وی از کوتاه نظری و قصور ادراک ناشی است؛ و حال وی به کرم و پشه‌ای می‌ماند که نمی‌توانند تصور کنند باغ و درختی هم که آنها در آنجا هستند مثل خود آنها وجودشان فانی و حادث است.

(زرین کوب، ۱۳۷۸: ۷۳۴-۷۳۵)

درست است که این اثر شرح مثنوی معنوی است و در آن مواضع مولانا درباره مسائل مختلف بررسی می‌شود، اما اصول نگارش علمی اقتضا می‌کند که خود نویسنده در این موضع گیری‌ها مشارکت نداشته باشد.

در نمونه انتخاب شده از خرماهی (۱۳۸۰)، در ۲۶ جمله این اشکال هست. در ۴ جمله ۲ مورد و در ۱ جمله ۳ مورد. مجموعاً، ۳۲ بار در متن بررسی شده داوری ارزشی قابل مشاهده است. نمونه‌ای از این موارد در اینجا ذکر می‌شود:

ادب‌شناسان در بیان عظمت نبوغ آسای حافظ داد سخن داده‌اند و با شور و شیدایی هرچه تمام‌تر هیچ نکته‌ای فروگذار نکرده‌اند، مگر همین یک نکته را که وجوه امتیاز و عظمت حافظ چیست.

(خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۲۳)

وقتی نویسنده «عظمت» حافظ را مفروض می‌گیرد و این را آشکارا بیان می‌کند، خواننده نمی‌تواند درباره‌ی اینکه آیا واقعاً شعر حافظ برتر از شعر شاعران دیگر است یا شهرت حافظ صرفاً اتفاقی بوده است داوری او را منصفانه تلقی کند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

نتایج به‌دست آمده بیانگر آن است که کاربرد زبان علم در آثار تحقیقی ذکر شده دارای اشکالاتی مانند قاعده‌گامی معنایی، قاعده‌گامی زمانی، قاعده‌گامی سبکی، قاعده‌افزایی، نقل از متون ادبی برای تقویت نقش ادبی زبان، تشبیه، کنایه، واژه‌های مبهم، حشو و داوری ارزشی است. در اثر پورنامداریان (۱۳۶۸) کنایه و داوری ارزشی مشاهده نمی‌شود.

در جدول ۱-۶ بسامد کاربرد هر یک از اشکالات ثبت شده است. در ردیف اول مقابل هر اثر جملاتی که دارای این اشکالات هستند، مشخص شده است؛ یعنی اگر در یک جمله ۴ بار قاعده‌گامی معنایی به کار رفته باشد، فقط ۱ بار محاسبه شده است. در ردیف دوم، مجموع همه اشکالات، بدون توجه به جمله، قابل مشاهده است. ۴۵ جمله از ۸۳ جمله در اثر مؤید شیرازی (۱۳۶۳)، ۷۳ جمله از ۱۵۹ جمله در اثر پورنامداریان (۱۳۶۸)، ۳۴۲ جمله از ۳۷۷ جمله در اثر زرین کوب (۱۳۷۸) و ۸۶ جمله از ۱۵۳ جمله در اثر خرمشاهی (۱۳۸۰) دارای اشکالاتی در کاربرد زبان علم هستند.

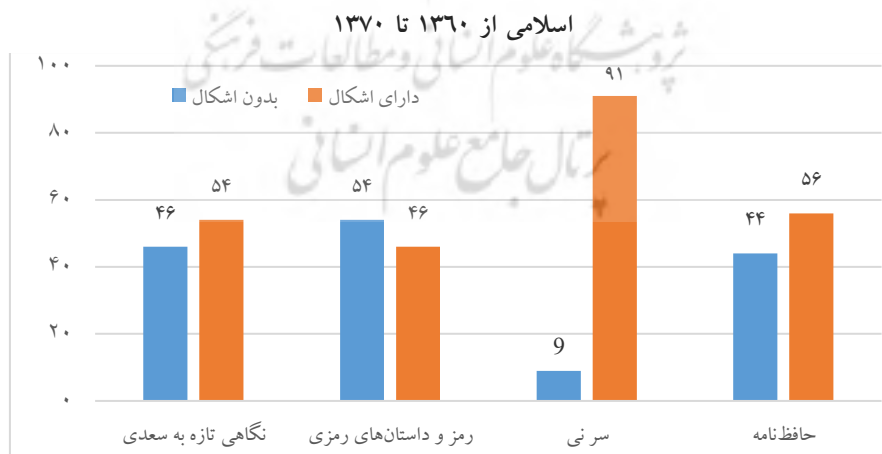
در نمودار ۱-۶ درصد جملات بدون اشکال و دارای اشکال براساس اصول کاربرد زبان

علم مشاهده می‌شود.

جدول ۱-۶. تعداد هر اشکال در جملات و در مجموع اشکالات در کتاب‌های برگزیده سال جمهوری اسلامی از ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰

اشکالات	فصلنامه‌های معنایی	فصلنامه‌های زمانی	فصلنامه‌های سبکی	فصلنامه‌های فزاینده	نقل از متون ادبی با هدف تقویت نقش ادبی	تشبیه	کنایه	واژه‌های مهم	حشو	داوری ارزشی	آثار	
											جمله	مجموع
نگاهی تازه	۱۷	۱۳	۲	۰	۴	۲	۱۷	۶	۱۳	۸	جمله	۱۷
به سعدی	۳۱	۱۸	۲	۰	۴	۲	۲۳	۱۳	۱۸	۱۴	مجموع	۳۱
رمز و	۱۳	۲۳	۰	۲	۴	۳	۵	۱	۴۶	۰	جمله	۱۳
داستان‌های رمزی	۲۳	۲۷	۰	۲	۴	۳	۶	۱	۷۴	۰	مجموع	۲۳
سر نی	۴۷	۱۸۲	۲	۲۷	۱۵	۱	۲۱	۷	۱۶۷	۳	جمله	۴۷
	۶۹	۲۷۸	۲	۳۳	۱۹	۱	۳۱	۷	۳۲۰	۳	مجموع	۶۹
حافظ‌نامه	۱۶	۶	۷	۱۱	۱۲	۴	۶	۱۷	۳۳	۲۶	جمله	۱۶
	۲۴	۹	۸	۱۱	۱۲	۴	۹	۲۸	۳۷	۳۲	مجموع	۲۴

نمودار ۱-۶. درصد جملات بدون اشکال و دارای اشکال در کتاب‌های برگزیده سال جمهوری

اشکالات مختلف شناسایی شده مکرراً در این آثار مشاهده می‌شود و نمی‌توان این قبیل کاربردها را مواردی استثنایی و کم‌اهمیت دانست. بسیاری از این کاربردها نقش ادبی زبان را تقویت می‌کند؛ یعنی با کاربردهایی مانند انواع قاعده کاهی‌ها و قاعده افزایی زبان اثر علمی به گونه ادبی شباهت پیدا می‌کند. علاوه بر این، بسیاری از این اشکالات در فرایند انتقال پیام، که در نگارش علمی باید با صراحت و سرعت منتقل شود، اخلاص ایجاد می‌کنند، مانند حشو و واژه‌های مبهم. این قبیل کاربردهای موجود در آثار تألیف شده درباره آثار ادبی، که جنبه‌هایی مهم از فرهنگ ایران هستند، سبب می‌شود که این گزارش - های علمی از غرض خود، که شناساندن این آثار ادبی برجسته به مخاطبان مختلف است، تا حدودی فاصله بگیرند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammadmehdi
Zamani

<https://orcid.org/0000-0003-0772-6552>

Somaye Aghababaei

<https://orcid.org/0000-0003-0961-6015>

Ne'matollah Iranzade

<https://orcid.org/0000-0003-4937-3468>

منابع

- آشوری، داریوش. (۱۳۸۶). علم و زبان علمی (بازاندیشی زبان فارسی: ده مقاله). تهران: مرکز. اخوان ثالث، مهدی. (۱۳۸۱). زمستان. تهران: زمستان.
- انوری، حسن. (۱۳۸۲). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). استفاده از اشتقاق در واژه‌سازی علمی. مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم، به کوشش علی کافی (۲۲۳-۲۳۵). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۶۸). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی (چاپ سوم با اضافات و اصلاحات). تهران: علمی و فرهنگی.

- چاوشی، مهسا. (۱۳۹۰). کارکرد استعاره دستوری در زبان علم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۲). دیوان حافظ. تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: زوار.
- حق‌شناس، علی محمد. (۱۳۷۲). در جست‌وجوی زبان علم. مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم، به کوشش علی کافی (۶-۱۳). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- خانلری، پرویز. (۱۳۶۵). تاریخ زبان فارسی. تهران: نو.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۸۰). حافظ‌نامه (ویرایش دوم). تهران: علمی و فرهنگی.
- داوری آشتیانی، حسین. (۱۳۷۲). دانش زبانی و زبان دانش. مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم، به کوشش علی کافی (۵۰-۶۱). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- رضویان، حسین و مبارکی، ساجده. (۱۳۹۲). استعاره دستوری: شاخصی نو در تمایز زبان ادب و علم. پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۱۱ (۳۱)، ۱-۲۴.
- رفیعی، عادل و صحرایی، رضامراد. (۱۳۹۲). زبان فارسی زبان علم. تهران: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
- زریاب‌خویی، عباس. (۱۳۶۳). نظریاتی درباره‌ی وضع لغات علمی و فرهنگی. نشر دانش، ۵ (۲۶)، ۷۷-۸۰.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). سرنی: نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی. تهران: علمی.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۶۸). علم چیست، فلسفه چیست؟ (ویراست سوم). تهران: صراط.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۳). تفرج صنع (ویراست دوم). تهران: صراط.
- سعدی، مصلح‌الدین عبدالله. (۱۳۱۶). کلیات (تصحیح محمدعلی فروغی). تهران: بروخیم.
- سعدی، مصلح‌الدین عبدالله. (۱۳۵۹). بوستان (تصحیح غلامحسین یوسفی). تهران: خوارزمی.
- شریعت، محمدجواد. (۱۳۷۲). نقد و تحلیل واژگان و ترکیب‌های نو. مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم، به کوشش علی کافی (۳۶۲-۳۷۱). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صفوی، کورش. (۱۳۸۷). درآمدی بر معنی‌شناسی. تهران: سوره مهر.
- صفوی، کورش. (۱۳۹۰). از زبان‌شناسی به ادبیات (جلد اول: نظم). تهران: سوره مهر.
- صفوی، کورش. (۱۳۹۲). معنی‌شناسی کاربردی. تهران: همشهری.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). شاهنامه (تصحیح جلال خالقی مطلق). تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۷۲). ساختمان دستوری و تحلیل معنایی اصطلاحات علمی و فنی و... مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم، به کوشش علی کافی (۲۶۸-۳۶۱). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فلیک، اووه. (۱۳۹۴). *درآمدی بر تحقیق کیفی* (ترجمه هادی جلیلی). تهران: نی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۸). *غزلیات شمس تبریز*. تهران: سخن.
- مؤید شیرازی، جعفر. (۱۳۶۲). *شناختی تازه از سعدی همراه با متن مصحح و معرب اشعار عربی سعدی و ترجمه... شیراز: نوید شیراز*.
- یوشیج، نیما. (۱۳۸۶). *مجموعه کامل اشعار نیما یوشیج* (گردآوری، نسخه برداری و تدوین سیروس طاهباز). تهران: نگاه.
- یاکوبسن، رومن. (۱۳۸۱). *زبان‌شناسی و شعرشناسی* (ترجمه مریم خوزان و حسین پاینده) (ویراست دوم) (۷۱-۸۰). تهران: نی.
- یورگنسن، مارین و فیلیپس، لوئیس. (۱۳۹۲). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان* (ترجمه هادی جلیلی). تهران: نی.

References

- Akhavan Sales, M. (2002). *Zemestan*. Tehran: Zemestan. [In Persian]
- Anvari, H. (2003). *Farhang-e Bozorg-e Sokhan*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Ashouri, D. (2007). *Science and the Scientific Language* (4th ed.). Tehran: Markaz. [In Persian]
- Batani, M. (1993). The use of derivation in scientific word formation. In Ali Kafi (Ed.), *Proceedings of the Seminar on Persian Language and the Language of Science* (pp. 223-235). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Bloomfield, L. (1935). Linguistic aspects of science. *Philosophy of Science*, 2(4), 499-517.
- Bloor, M., & Bloor, T. (2018). Systemic functional linguistics. In J. Flowerdew and J. E. Richardson (Eds.), *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies* (pp. 151-164). London and New York: Routledge.
- Chavoushi, M. (2011). *The function of grammatical metaphor in the language of science* [Master's thesis, Allameh Tabataba'i University]. [In Persian]

- Davari Ashtiyani, H. (1993). Linguistic knowledge and the language of knowledge, In Ali Kafi (Ed.), *Proceedings of the Seminar on Persian Language and the Language of Science* (pp. 50-61). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Fairclough, N. (2010). *Critical Discourse Analysis* (2nd ed.). Abingdon, Oxon: Routledge.
- Farshidvard, Kh. (1993). Grammatical structure and semantic analysis of scientific and technical terms. In Ali Kafi (Ed.), *Proceedings of the Seminar on Persian Language and the Language of Science* (pp. 268-361). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh* (Edited by Jalal Khaleghi-Motlagh). Tehran: Encyclopaedia Islamica. [In Persian]
- Flick, U. (2015). *An Introduction to Qualitative Research* (8th ed.) (Trans. Hadi Jalili). Tehran: Ney. [In Persian]
- Flowerdew, J. (2018). Critical discourse studies and context. In J. Flowerdew and J. E. Richardson (Eds.), *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies* (pp. 165-178). London and New York: Routledge.
- Hafez, Sh. (2003). *Divan of Hafez* (Edited by Mohammad Ghazvini & Ghasem Ghani). Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Halliday, M. A. K. (2004). *The Language of Science* (edited by J. J. Webster). London: Continuum.
- Halliday, M. A. K. & Webster, J. J. (eds.) (2009). *Continuum Companion to Systemic Functional Linguistics*. London: Continuum.
- Haqshenas, A. (1993). In search of the language of science. In Ali Kafi (Ed.), *Proceedings of the Seminar on Persian Language and the Language of Science* (pp. 1-16). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Jakobson, R. (2002). Linguistics and Poetics (Trans. Maryam Khozan & Hossein Payandeh). In *Linguistics and Literary Criticism* (2nd ed.) (pp. 71-80). Tehran: Nei. [In Persian]
- Jorgensen, M. & Phillips, L. (2013). *Discourse Analysis: Theory and Method* (2nd ed.) (Trans. Hadi Jalili). Tehran: Nei. [In Persian]
- Khanlari, P. (1986). *Tarikh-e Zabān-e Fārsi*. Tehran: Now. [In Persian]
- Khorramshahi, B. (2001). *Hafez-Nameh* (2nd ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Moayyad Shirazi, J. (1983). *A New Understanding of Sa'di, with Critical and Annotated Texts of Sa'di's Arabic Poems and Translation*. Shiraz: Navid-e Shiraz. [In Persian]

- Molavi (Rumi), J. (2009). *Ghazaliyat-e Shams Tabrizi*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Youshij, N. (2007). *Collected Poems of Nima Youshij* (Compiled and edited by Siros Tahbaz). Tehran: Negah. [In Persian]
- Pournamdarian, T. (1989). *Symbol and Allegorical Stories in Persian Literature* (3rd ed., with additions and corrections). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Rafiei, A. & Sahraei, R. (2013). *Persian Language as the Language of Science*. Tehran: Center for Scientific Policy Research. [In Persian]
- Sa'di, M. (1937). *Kolliyat* (Edited by Mohammad Ali Foroughi). Tehran: Boroukhim. [In Persian]
- Sa'di, M. (1980). *Bustan* (Edited by Gholamhossein Yousofi). Tehran: Khwarazmi. [In Persian]
- Safavi, K. (2008). *An Introduction to Semantics*. Tehran: Soroush-e Mehr. [In Persian]
- Safavi, K. (2011). *From Linguistics to Literature* (Vol. 1) (Verse). Tehran: Soroush-e Mehr. [In Persian]
- Safavi, K. (2013). *Applied Semantics*. Tehran: Hamshahri. [In Persian]
- Shari'at, M. (1993). Critique and analysis of neologisms and new compounds. In Ali Kafi (Ed.), *Proceedings of the Seminar on Persian Language and the Language of Science* (pp. 362-371). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [in Persian]
- Soroush, A. (1989). *What is Science, What is Philosophy?* (10th ed., 3rd revision). Tehran: Serat. [In Persian]
- Soroush, A. (1994). *Tafarroh-j-e Son'* (3rd ed., 2nd revision). Tehran: Serat. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. (2007). *Serr-e Ney: Analytical and Comparative Critique of the Masnavi*. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Zaryab Khoi, A. (1984). Ideas on the Formation of Scientific and Cultural Terms. *Nashr-e Danesh*, 5(26), 77-80. [In Persian]

استناد به این مقاله: زمانی، محمدمهدی، آقابابایی، سمیه و ایرانزاده، نعمت‌الله. (۱۴۰۴). کاربرد زبان علم در پژوهش‌های ادبی فارسی (آثار برگزیده از کتاب سال در سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰). *علم زبان*، ۱۲(۲۲)، ۳۹-۸۰. doi: 10.22054/Is.2022.58014.1423

Language Science Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.